

CICERO

Wet en Rechtvaardigheid

Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Maarten Klink
Nawoord door Ernst Hirsch Ballin

DAMON

INHOUD

INLEIDING	7
Rome als Republiek	7
Een staat van crisis	10
<i>Wet en Rechtvaardigheid</i> als een politiek-filosofisch traktaat	12
Literaire vorm	15
Deelnemers aan dit gesprek	16
Setting van het gesprek	19
Datering, status en publicatie	19
Doel van <i>Wet en Rechtvaardigheid</i>	20
Deze uitgave	22
Aanbevolen literatuur	24
BOEK I: EEN PLEIDOOI VOOR HET NATUURRECHT	29
Dichterlijke vrijheid	29
Gebrekkige geschiedschrijving	31
Tijdsgebrek	34
Introductie van het onderwerp	35
De bron van het recht en de filosofische methode	37
‘De wet’ als de in de natuur gewortelde rede – de eigenlijke en oneigenlijke betekenis van ‘de wet’	39
God, mens en de wet	40
De gemeenschap van mensen	44
Rechtvaardigheid als onderdeel van de menselijke natuur	46
Filosofische scholen en verschillen in methode	48
Een strijd tegen berekenend nutsdenken	49
Tegen het rechtspositivisme	51
De natuur als enig criterium – niet de menselijke mening	52
Rechtvaardigheid omwille van zichzelf	54
Een uitweiding over de kwestie van het hoogste goed	56
Het besluit: een lofzang op de filosofie	60

BOEK II: WETTEN OVER DE GODSDIENST	63
Een onbenoembaar gevoel	63
Een korte herhaling – de eeuwige wet	66
De religieuze wetten	73
Een toelichtend pleidooi voor de voorgestelde wetten – vroomheid, vrees en verering	80
Helden en deugden	82
Religieuze dagen en de priestergeledingen met hun taken	82
Een uitweiding over toekomstvoorspelling	84
Het recht van oorlog, initiatieriten en publieke spelen	86
Geschonden rituelen en gewijde zaken – Cicero's eigen ervaringen	89
De verhouding tussen het priesterlijke en burgerlijk recht – kritiek op de juristen	93
De kalender, regels over uitvaarten en soberheid	98
Het besluit	105
 BOEK III: WETTEN OVER DE MAGISTRATEN	 107
Navolging van Plato	107
Introductie van het thema	108
De wetten over de magistraten	109
Eerdere politiek-filosofische werken	117
Een toelichtend pleidooi voor de voorgestelde wetten – magistraten buiten Rome	119
Een heikel thema: de volkstribunen	120
Volk en senaat in balans	126
De voorbeeldfunctie van de elite en het verval van de staat	127
Nog een heikel punt: de stemprocedure	129
Het recht om vergaderingen te beleggen, publieke betrekkingen en de orde van de vergadering	132
Voortekens, privileges en halszaken	134
Omkoping en de censoren als bewakers van de wet	135
Een niet overgeleverd vervolg: de wettelijke bevoegdheden van de magistraten	136
 NAWOORD	 139
OVER DE VERTALER	144

INLEIDING

Toen Marcus Tullius Cicero rond 51 v.Chr. *Wet en Rechtvaardigheid* schreef, liep de Romeinse Republiek op haar laatste benen. Het broeide. Persoonlijke ambities van strijdlustige politici bepaalden het politieke klimaat. Nog maar twee jaar en de onsterfelijke woorden van Julius Caesar zouden klinken: *Alea iacta est!* Daar, aan de noordelijke oever van de Rubicon, wierp Caesar de spreekwoordelijke teerling en werd het lot van Rome bezegeld. Hij stak met zijn legers de rivier over en stortte zijn vaderland in een bloedige burgeroorlog.

Dit drama zou uiteindelijk leiden tot het einde van de Romeinse Republiek. Maar het was geen donderslag bij heldere hemel. Cicero kon zich al lange tijd niet aan de indruk onttrekken dat de republiek in een crisis verkeerde. In een van zijn boeken vergelijkt hij de republiek met een mooi maar verwaarloosd schilderij. Niet alleen de kleuren zijn dof geworden, maar zelfs de contouren zijn vervaagd geraakt.¹

In *De legibus* – hier vertaald met *Wet en Rechtvaardigheid* – probeert Cicero die contouren opnieuw scherpte te geven. Om het werk goed te kunnen plaatsen is enige achtergrondinformatie over de Romeinse Republiek wenselijk. Wat waren de contouren van de republiek en waar is het in de loop van de geschiedenis volgens Cicero misgegaan? En hoe raakte hij zelf in de ontstane crisis betrokken?

ROME ALS REPUBLIEK

De stad Rome was niet direct vanaf haar geboortjaar in 753 v.Chr. een republiek. Dat werd zij pas in 509 v.Chr. Tot die tijd waren koningen aan de macht. Rome was nog klein, maar in deze prille koningstijd

1 *Over de Staat* 5.1.

ontwikkelden zich wel al belangrijke instituties, zoals de senaat, de volksvergaderingen en veel religieuze gebruiken. De volksvergaderingen en vooral de senaat hadden van meet af aan de nodige invloed, maar het zwaartepunt van de macht lag natuurlijk bij de koning. Hij was opperbevelhebber, rechter en hogepriester tegelijk.

De koningstijd eindigde door seksueel wangedrag van een van de zonen van Tarquinius Superbus, de zevende en laatste Romeinse koning. Deze koningszoon had zich vergrepen aan de vrome Lucretia, waarna zij haar eigen leven nam. Het leidde tot de verdrijving van de koning en het begin van de republiek als nieuwe staatsvorm.

Vanaf dat moment lag het hoogste gezag niet meer bij één koning, maar bij twee magistraten, de consuls. Alleenheerschappij was in principe uitgesloten. Daarnaast werd de ambtstermijn van de consuls beperkt tot één jaar en consuls konden niet (snel) herkozen worden. Deze twee maatregelen, die bekend staan als de principes van collegialiteit en annuïteit, stelden duidelijke grenzen aan de consulaire macht. Oorspronkelijk waren de consuls en andere magistraten uitsluitend afkomstig uit adellijke families.

De consuls en de andere magistraten werden door het volk verkozen in de volksvergaderingen. Daarin waren alle geledingen van het Romeinse volk vertegenwoordigd. Die vergaderingen zorgden, althans in theorie, voor een democratisch element in de republiek. Naast het kiezen van de magistraten nam de volksvergadering ook wetten aan en sprak zij recht in belangrijke strafrechtelijke processen.

Wanneer een Romein eenmaal een publiek ambt van bepaalde rang had bekleed, trad hij toe tot de senaat. Deze vergadering van vooraanstaande mannen vormde het belangrijkste orgaan van de republiek. Het had zeggenschap over de financiën, over het algemeen bestuur en over het buitenlandse beleid. Het gezag van de senaat berustte vooral op ongeschreven gewoonten, gebruiken en tradities. Formeel gaf de senaat bijna uitsluitend adviezen, maar die adviezen werden in het algemeen wel als bindend ervaren.

Aangedreven door een klassenstrijd tussen patriciërs (leden van adellijke families) en plebejers bleef de republiek zich staatsrechtelijk ontwikkelen. De constitutionele geschiedenis van de republiek is vaak getypeerd als een langzaam emancipatieproces van het gewone volk. Oorspronkelijk waren de leden van de oude adellijke Romeinse families de enigen die publieke functies vervulden, maar stap voor stap kwam daar verandering in.

Een belangrijke stap was de instelling van een nieuwe magistraat, de volkstribuun. Toen het plebs zich in 494 v.Chr. terugtrok op een berg en zo in collectieve staking ging, stelden zij tribunen aan om als woordvoerders in onderhandeling te treden met de patriciërs. De tribunen kregen gaandeweg meer functies. Ze werden voorzitter van de volksvergadering van het plebs, dat een eigen volksvergadering had (het *concilium plebis*), los van de eerder genoemde algemene volksvergaderingen van het volk (de *comitiae*). Ook kregen de volkstribunen het vetorecht. Daarmee werd het mogelijk senaatsbesluiten en wetsvoorstellen tegen te houden. Daarnaast konden Romeinen die werden geconfronteerd met de sterke arm van de overheid een formeel beroep doen op de bijstand van een tribuun, soms in combinatie met een beroep op het volk.

Een andere belangrijke stap in de klassenstrijd was de openstelling van het consulaat. Na opnieuw in staking te zijn gegaan kwamen de patriciërs de plebejers tegemoet. Voortaan mocht één van de twee consuls een plebejer zijn. Al snel (in 342 v.Chr.) werd deze mogelijkheid een vereiste.

In de tweede eeuw v.Chr. veranderde de klassenstrijd tussen patriciërs en plebejers in een strijd tussen optimaten en populisten. De oude categorieën patriciërs en plebejers waren minder relevant geworden. Veel plebejische families hadden zich inmiddels een status verworven die niet onderdeed voor de status van patriciërs. Vanuit de elite wierpen zich daarnaast steeds vaker senatoren op die zich al dan niet terecht presenteerden als verdedigers van het gewone volk. Zij kregen de naam *populares* – ‘populisten’ zouden wij misschien zeggen. Via de volksvergaderingen en de macht van de volkstribunen

probeerden zij hun eigen politieke plannen door te voeren. Hun tegenstanders waren de optimaten, die pal stonden voor de senaat als politiek machtscentrum. Hete hangijzers in dit conflict waren de bevoegdheden van de volkstribunen, de stemprocedures in de volksvergaderingen en de verdeling van publieke grond.

EEN STAAT VAN CRISIS

Cicero beschouwde de opkomst van de populisten als het begin van een staatsrechtelijke crisis. Het waren de gebroeders Gracchus die rond 130 v.Chr. als eersten structureel het gewone volk gebruikten als machtsmiddel voor hun politieke plannen. De positie van de senaat was tanende. Een kleine halve eeuw later intensiveerden de spanningen door de strijd tussen de populist Marius en de optimaat Sulla. Het liep uit op een burgeroorlog. Sulla kwam als winnaar uit de strijd en liet veel aanzienlijke burgers doden. Bovendien voerde hij veel constitutionele hervormingen door, zoals de inperking van de macht van de volkstribunen. Geweld was niet langer uit de politiek weg te denken.

Vanaf 70 v.Chr. krabbelde de republiek weer wat op. Juist in die tijd nam Cicero's carrière een vlucht. Zijn memorabele consuljaar in 63 v.Chr. was naar eigen zeggen het herstel van de Romeinse Republiek. Maar kort daarna ging alles mis. Hij kwam in een politiek krachtenveld terecht dat uiteindelijk zou leiden tot zijn ondergang.

In 60 v.Chr. hadden Caesar, Pompeius en Crassus – bekend als het eerste driemanschap/triumviraat – het op een akkoordje gegooid. De gebundelde macht van deze drie politieke spelers maakte de senaat als traditionele spil van de republiek vrijwel vleugellam.

Dit raakte Cicero persoonlijk. In het jaar 61 v.Chr. was Cicero betrokken geraakt bij een rechtszaak tegen Publius Clodius Pulcher, een adellijke populist met een ongeregeld karakter. Er ontstond een intense rivaliteit tussen de beide heren. De aanklacht tegen Clodius luidde dat hij, verkleed als vrouw, het feest voor de godin Bona Dea was binnengedrongen. Dat feest was uitsluitend toegankelijk voor

vrouwen. Het besluit van de senaat om een betrouwbare jury samen te stellen werd gedwarsboomd en het lukte Clodius de juryleden in zijn voordeel om te kopen.

Tijdens dit proces begon Clodius een politieke kruistocht tegen Cicero. Hij verweet Cicero dat hij in 63 v.Chr. de handlangers van Catilina (een eerdere rivaal van Cicero) zonder rechterlijk vonnis ter dood had gebracht. Cicero hield vol dat hij dit op gezag van de senaat had gedaan. Clodius had daar geen boodschap aan en ging niets uit de weg om Cicero uit Rome te verdrijven. Hij was van adellijke komaf, maar liet zich met medewerking van Caesar en Pompeius registreren als plebejer om zo volkstribuun te kunnen worden, iets wat nooit eerder was vertoond.

Eenmaal volkstribuun smeedde Clodius een bondje met de twee consuls van het jaar 58. Op die manier, en met behulp van geweld, kreeg hij vergaande invloed op zowel de vergadering van het plebs als de vergadering van het hele volk. Het lukte hem om een wet uit te vaardigen die verbood dat een Romeinse burger zonder rechterlijk vonnis ter dood werd veroordeeld. Het doel van deze wet was duidelijk en Cicero ging in ballingschap. Daarop volgde nog een wet die persoonlijk tegen Cicero was gericht. Hierin werd hem verboden verblijf te houden binnen een omtrek van 600 kilometer rondom Rome.

Alsof dat nog niet pijnlijk genoeg was, richtte de haat van Clodius zich ook op Cicero's privébezittingen. Verbanning betekende namelijk ook het verlies van eigendommen. Clodius liet Cicero's huis op de Palatijn platbranden en richtte daar met veel symboliek een altaar voor de godin Vrijheid op.

Zijn verbanning naar Griekenland viel Cicero zwaar. Hij was van grote hoogte heel diep gevallen. Hij beklagde zich over het verlies van zijn waardigheid en positie, maar ook over het geschonden vertrouwen dat hij vergeefs had gesteld in veel Romeinse senatoren.

Toch gaf hij de moed niet op. Door het schrijven van brieven lukte het hem om binnen anderhalf jaar zijn terugkeer mogelijk te maken.

In het jaar 57 v.Chr. waren de consuls Cicero beter gezind. Al snel na hun aantreden brachten zij in de volksvergadering het voorstel in stemming om Cicero terug te roepen uit zijn verbanning, en met succes. Niet veel later werd Cicero met veel enthousiasme in Italië en Rome onthaald.

Maar het geluk was van korte duur. Een jaar later hernieuwde het driemanschap – Caesar, Pompeius en Crassus – hun samenwerking. Ze waren machtiger dan ooit en Cicero werd tegen zijn zin gedwongen om hun zijn medewerking te verlenen. Hij moet het als een vernedering hebben ervaren om aan de leiband van deze heren te lopen. De jaren die volgden bleven jaren van politieke afhankelijkheid en marginalisering. Cicero kon nauwelijks meer een eigen koers varen. Naar alle waarschijnlijkheid bracht dit hem ertoe te grijpen naar een ander middel om zijn invloed te laten gelden: de filosofie.

WET EN RECHTVAARDIGHEID ALS EEN POLITIEK-FILOSOFISCH TRAKTAAT

Tijdens het schrijven van *Wet en Rechtvaardigheid* had Cicero de Griekse filosoof Plato als model voor ogen. Evenals Cicero had Plato eerst een werk over de staat geschreven (de *Politeia*) en vervolgens een dialoog over de wetten (de *Nomoi*). Toch doet Cicero's werk heel anders aan dan dat van Plato. Commentatoren hebben er vaak op gewezen dat Boek 1 van *Wet en Rechtvaardigheid* los lijkt te staan van boeken 2 en 3. Boek 1 is filosofisch van aard en bevat een pleidooi voor het natuurrecht, maar de boeken 2 en 3 behandelen concrete wetsvoorstellen die specifiek voor de Romeinse staat zijn bedoeld. Er lijkt een spanning te bestaan tussen deze twee delen van het werk die het verkennen waard is.

Het natuurrecht wordt vanouds geplaatst tegenover het positieve recht. Cicero vertelt ons dat 'echte wetten' hun geldingskracht niet ontleen aan de wil van het volk of van een vorst, en ook niet aan het feit dat een regel op schrift is gesteld (het positieve recht). Nee, de geldingskracht van de 'echte wet' is ontleend aan de natuur zelf.

WET EN RECHTVAARDIGHEID

BOEK I

Een pleidooi voor het natuurrecht

DICHTERLIJKE VRIJHEID

[I] *I. Atticus.*¹ Dit bos en deze eik van Arpinum herken ik. Ik heb er vaak over gelezen in de *Marius*.² Als die eik nog steeds overeind staat, gaat het beslist om deze. Hij is tenslotte al heel oud.

*Quintus.*³ Zeker staat die nog, mijn beste Atticus, en hij zal er altijd blijven staan. Per slot van rekening was het de scheppende geest van een dichter die hem heeft gezaaid. En de arbeid van geen enkele boer kan een boom zo blijvend planten als een vers van een dichter.

A. Op welke manier gebeurt dat door jou genoemde planten door dichters, *Quintus*? Ik krijg namelijk de indruk dat jij door het roemen van jouw broer ook jezelf prijst.⁴

2. Q. Dat zou best eens kunnen; maar toch is het waar. Zolang het Latijn wordt gelezen, zal de eik van *Marius* niet wijken van zijn plaats en zal hij, zoals *Scaevola* over de *Marius* van mijn broer opmerkt, 'voortleven in ontelbare eeuwen'.

1 Titus Pomponius Atticus (109-32 v.Chr.) was een bijzonder goede vriend van Cicero. Hij wordt de ene keer Atticus, de andere keer Pomponius en weer een andere keer Titus genoemd.

2 Een verwijzing naar Cicero's niet overgeleverde gedicht met de titel *Marius*. Marcus Marius (157-86 v.Chr.) was een Romeinse generaal en staatsman die tijdens de burgeroorlog van de jaren 80 tegenover Sulla stond. Cicero en Marius delen Arpinum als hun geboorteplaats.

3 *Quintus Tullius Cicero* was Cicero's drie jaar jongere broer.

4 *Quintus* schreef zelf ook gedichten.

Kijk, het lijkt me stug dat het door jou zo geliefde Athene bij machte is een onsterfelijke olijfbom in haar burcht te hebben.⁵ Of neem de ranke rijzige palm van Delos waarvan Odysseus in Homerus zegt dat hij hem heeft gezien: het is onwaarschijnlijk dat de palm die men nu aanwijst dezelfde is. En zo zit het met heel veel andere bomen op nog veel meer plekken. Dankzij de herinnering leven zij langer voort dan zij van nature kunnen. Daarom is dit hier de ‘eikeldragende’ eik, waaruit ‘Jupiters geelbruine bode van wonderbaarlijke gestalte’ ooit wegvloog.⁶ En wanneer een storm of de ouderdom hem heeft gevelde, zal op deze plek toch nog een boom staan die de mensen de eik van Marius noemen.

3. A. Daar twijfel ik zeker niet aan. Mijn volgende vraag stel ik nu evenwel niet aan jou, maar aan de dichter zelf. Waren het jouw eigen verzen die deze eik hebben gezaaid, of heb je jouw beschrijving van het verhaal over Marius ergens anders op kunnen baseren?

Marcus.⁷ Ik zal je antwoorden, Atticus, maar niet voordat jij mij hebt geantwoord. Klopt het dat – niet eens zo ver van jouw huis – Romulus na zijn dood al wandelend tegen Proculus Julius heeft gezegd dat hij een god was, Quirinius genaamd, en dat hij het bevel gaf op die plek een tempel voor hem te bouwen?

En is het waar dat in Athene, wederom niet ver van jouw oude huis, Aquilo Oreithya heeft ontvoerd?⁸ Want zo luidt de overlevering.

4. A. Waarom vraag je dit?

5 Op de Akropolis in Athene zou een heilige olijfbom staan, geplant door de godin Athene zelf. Zij en Poseidon streden om patroon te worden van de stad. Poseidon stak zijn drietand in de grond en uit de gaten welde een waterbron op. Athene schonk aan de Atheners de olijfbom en kwam als winnaar uit de strijd.

6 Een citaat uit de *Marius*. De geelbruine bode is een adelaar.

7 Om Marcus Tullius Cicero te onderscheiden van zijn broer Quintus Tullius Cicero, wordt zijn voornaam Marcus gebruikt.

8 Volgens de legende werd Oreithya, dochter van de Attische koning Erechtheus, ontvoerd door de verpersoonlijkte noordenwind Boreas (de Griekse naam voor de Romeinse god Aquilo).

M. Om helemaal niets, behalve dan om te voorkomen dat je te kritisch de verhalen onderzoekt die op deze manier zijn overgeleverd.

A. Maar er zijn veel mensen die zich afvragen of de passages in de *Marius* fictief of reëel zijn. Bovendien verlangt een behoorlijke groep ernstig de waarheid van je, nu je én over het recente verleden én als geboren Arpiniër dicht.

M. En ik verlang er verdraaid niet naar dat ik te boek sta als een leugenaar. Desondanks, beste Titus, toont die ‘behoorlijke groep’ zich onnozel wanneer zij in deze zaak de waarheid verlangt die van een getuige verwacht mag worden, in plaats van die van een dichter. Diezelfde mensen geloven ongetwijfeld ook dat Numa met Egeria gesproken heeft en dat Tarquinius zijn hoed kreeg opgezet door een adelaar.⁹

S. Q. Ik begrijp, mijn beste broer, dat je van mening bent dat binnen de geschiedkunde andere wetten gelden dan binnen de dichtkunst.

M. Inderdaad, Quintus, want bij de geschiedkunde moet alles tot de waarheid worden herleid, terwijl het bij de dichtkunst hoofdzakelijk om het genoegen gaat, hoewel er ook bij Herodotus, de vader van de geschiedschrijving, en ook bij Theopompus, onnoemelijk veel legendes te vinden zijn.

GEBREKKIGE GESCHIEDSCHRIJVING

[II] A. Nu heb ik de gelegenheid waar ik op zat te wachten, en ik zal hem niet voorbij laten gaan.

9 De overlevering wil dat de nymf Egeria de tweede koning van Rome, Numa Pompilius, van raad voorzag. Lucius Tarquinius Priscus – niet te verwarren met Tarquinius Superbus – was de vijfde koning van Rome. Toen hij Rome binnenreed pakte een roofvogel zijn hoed, vloog ermee rond en zette hem weer terug op zijn hoofd. Het voorval werd geïnterpreteerd als een gunstig teken.

M. Welke gelegenheid dan, Titus?

A. Al een lange tijd verlangt men – of liever gezegd: eist men – van jou een historische verhandeling. De verwachting is namelijk dat wanneer jij je hiermee inlaat, wij Griekenland ook binnen dit genre niet boven ons hoeven te dulden.

Maar ik zal je ook mijn eigen mening geven. Mijs inziens ben je deze taak niet alleen aan de belangstelling van jouw literaire bewonderaars verplicht, maar ook aan het vaderland. Zo zal wat eerder door jou is gered ook door jou worden geëerd.¹⁰ Het schort in onze eigen literatuur namelijk aan geschiedschrijving, zoals ik zelf wel zie en jou ook vaak hoor zeggen. Maar jij kan stellig in dit gemis voorzien, omdat het een werkwijze betreft die, zoals jij regelmatig zegt, het meest lijkt op de werkwijze van een redenaar.

6. Daarom vragen wij jou deze taak op je te nemen en de tijd te nemen voor dit werk dat tot op heden door onze mensen of onopgemerkt is gebleven of is verwaarloosd. Want na de annalen van de *pontifices maximi* – onovertroffen in droogheid – komt men aan bij Fabius, of Cato, over wie jij het altijd hebt, of bij Piso, of Fannius, of Vennonius. En hoewel de een wat meer pit heeft dan de ander, zijn ze stuk voor stuk zo krachteloos als maar zijn kan.

In dezelfde tijd als Fannius heeft Antipater er een beetje meer leven ingeblazen en hij bezat een natuurlijke kracht – maar ruw, zonder glans en goede vorming. Desondanks had hij een waarschuwing kunnen zijn voor zijn opvolgers om zorgvuldiger te schrijven. Maar helaas! Gellius, Clodius en Asellio bouwden geenszins voort op Antipater, maar vielen terug in de traagheid en onkunde van de ouderen.

7. Waarom Macer nog noemen? Zijn schrijfstijl heeft iets spitsvondigs, wat hij niet ontleent aan de geleerde rijkdom van de Grieken,

10 Atticus doelt op Cicero's optreden tegen de samenzwerende Catilina, rond Cicero's consuljaar in 63 v.Chr.